

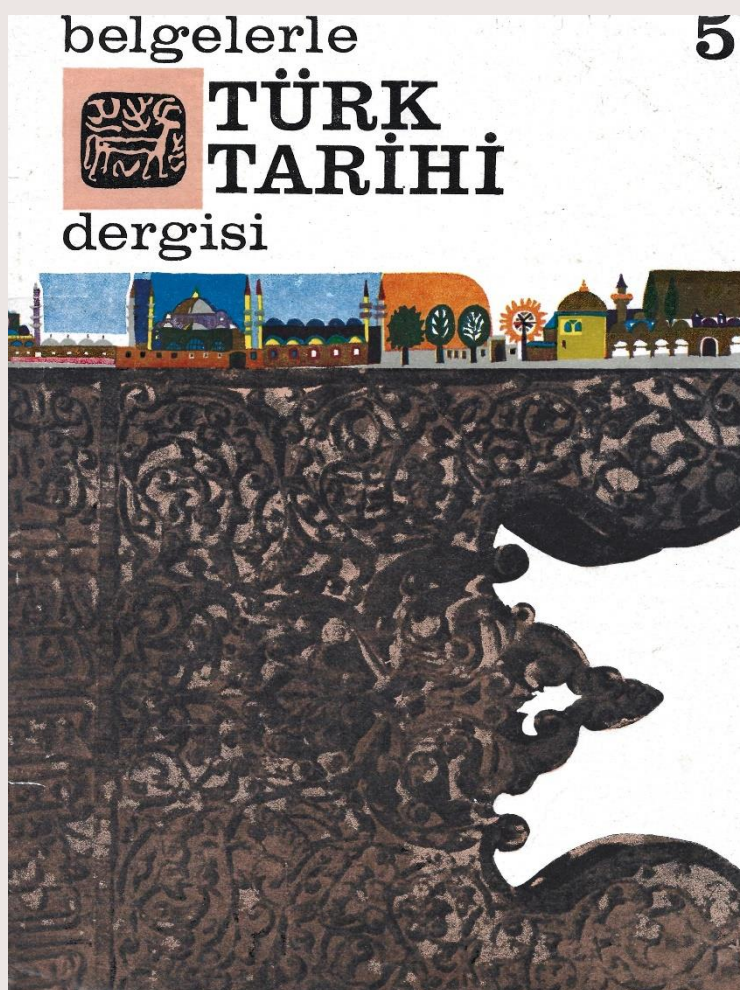
*Ένα παλιό Τουρκικό έργο, ξεχασμένο
στην Ελλάδα : Το τζαμί του Φαϊκ Πασά
στην Άρτα....*

Αναστασία Γ. Καρρά

Λίγα λόγια για την εργασία

Η εν λόγω εργασία παρουσιάζει σε μετάφραση στην ελληνική γλώσσα ένα άρθρο του πολύ γνωστού Τούρκου ιστορικού Dr. Semavi Eyice, όπως αυτό δημοσιεύτηκε στο περιοδικό BELGELERLE TÜRK TARİHİ DERGİSİ SAYI:5 ŞUBAT 1968, (Περιοδικό της Τουρκικής ιστορίας με ντοκουμέντα, Τεύχος 5: Φεβρουάριος 1968), το οποίο έχει τον τίτλο "Yunanistan'da Unutulmuş bir Türk Eseri: Narda'da Faik Paşa Camii" («Ένα παλιό Τουρκικό έργο, ξεχασμένο στην Ελλάδα: Το τζαμί του Φαϊκ Πασά στην Άρτα»). Πρόκειται για ένα άρθρο που, απ' ό,τι έχω διαπιστώσει στην μέχρι τώρα έρευνά μου, στο περιεχόμενό του βασίζονται αρκετά δημοσιεύματα και εργασίες που έχουν γραφτεί σχετικά με το τζαμί του Φαϊκ πασά στην Άρτα μέχρι σήμερα.

5 Η εργασία αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο μέρος περιέχει την ελληνική μετάφραση του άρθρου του Dr. Semavi Eyice. Ο συγγραφέας μας δίνει μερικά στοιχεία για τον Φαϊκ Πασά, τον χρόνο κατασκευής του τεμένους και το ιδρυτικό καταστατικό του, και κάποια ιστορικά στοιχεία για την πόλη της Άρτας μέσα από τα γραπτά του Εβλιγιά Τσελεμπί και του Κυριάκου εξ Αγκώνος. Μας δίνει επίσης μια περιγραφή της εξωτερικής αρχιτεκτονικής του τεμένους, κι αυτό χωρίς να έχει κάνει ο ίδιος επιτόπια έρευνα παρά μόνο εξετάζοντας σκίτσα και φωτογραφίες από ένα άρθρο του Α. Ορλάνδου

(1936), δυο φωτογραφίες του τεμένους που είχαν δημοσιευτεί μέχρι το 1968 σε ένα γερμανικό βιβλίο και ένα λεύκωμα και τρεις φωτογραφίες του 1953, που χορηγήθηκαν ευγενικά στον συγγραφέα από τον Eugène Dallegio d'Alessio (Πρόκειται για τις φωτογραφίες με αρ. 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13 και 14 στο δεύτερο μέρος της εργασίας).

Το επόμενο μέρος της εργασίας περιέχει μια σειρά φωτογραφιών του τεμένους που τραβήχτηκαν από το 1915 μέχρι το 1960, οι οποίες παρατίθενται με χρονολογική σειρά. Πρόκειται για τις πιο παλιές φωτογραφίες του μνημείου, όταν αυτό βρισκόταν ακόμη σε σχετικά καλή κατάσταση. Από το 1970 και μετά έχουμε πλέον αρκετές φωτογραφίες του τεμένους. Επίσης παρατίθενται κάποιες πληροφορίες σχετικά με την μοίρα του τζαμιού μετά την απελευθέρωση της περιοχής το 1913.

Σχεδόν 60 χρόνια μετά το άρθρο του Semavi Eyice και σχεδόν έναν αιώνα από την εποχή που το μνημείο καταχωρήθηκε ως διατηρητέο «Ιμαρέτ Τζαμί» (1938), έχουν επιτέλους αρχίσει οι εργασίες αναστήλωσης του τεμένους του Φαΐκ Πασά και ευελπιστούμε σύντομα να το δούμε να στέκει σε όλη του την μεγαλοπρέπεια.

Αναστασία Γ. Καρρά

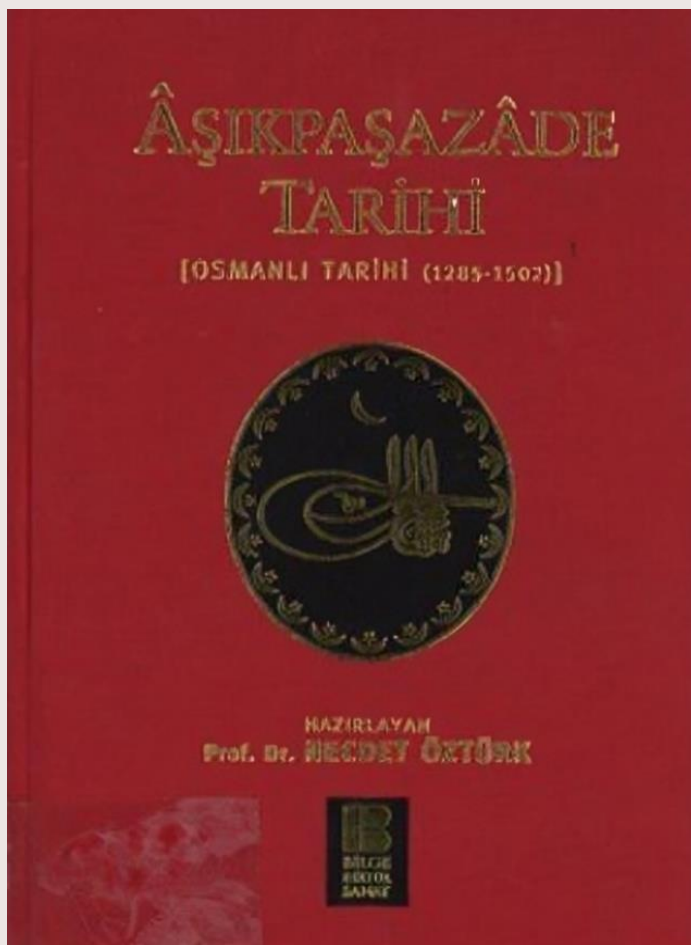
Άρτα, Ιούλιος 2024

Η πρόταση αποκατάστασης για το τέμενος του Φαΐκ Πασά που έγινε με βάση το σχέδιο του Ορλάνδου και παρουσιάστηκε στο άρθρο του Semavi Eyice, το 1955, με τίτλο “Yunanistan’da Türk Mimarî Eserleri”, TM, XII.

1. Η μετάφραση του άρθρου

Είναι δυνατό να ελέγξουμε πολλές γνώσεις που δίνονται από ιστορικά έγγραφα και πηγές με τη βοήθεια της ιστορίας της τέχνης και, σε πολλές περιπτώσεις, να βγάλουμε σωστά συμπεράσματα. Εάν ένας ιστορικός τέχνης χρησιμοποιήσει έναν αρχειονόμο ή έναν ιστορικό, ή αντίστροφα, έναν ιστορικό ή έναν αρχειονόμο ή ακόμη κι έναν ειδικό στην ιστορία της τέχνης, θα είναι δυνατό να αξιολογήσει ορισμένα γραπτά αρχεία ή να δώσει φωνή σε κάποια «βουβά» αρχαία έργα, τοποθετώντας τα στη θέση που τους αρμόζει στην ιστορία. Αυτή η μικρή έρευνα αφορά ένα τέτοιο παράδειγμα. Με την ευκαιρία αυτή, στοχεύουμε να παρουσιάσουμε ένα πολύτιμο τουρκικό μνημείο στην Ελλάδα, του οποίου οι μνήμες της Τουρκικής περιόδου έχουν ξεχαστεί και χαθεί εντελώς.

Σε ένα μέρος του «Tevarih-i Al-i Osman», ο Asikpasazade, ένας από τους γνωστούς Τούρκους χρονικογράφους του δέκατου πέμπτου αιώνα, δίνει τα ονόματα των βεζίρηδων της εποχής του και τον κατάλογο των φιλανθρωπικών έργων που άφησαν πίσω τους και εκεί αναφέρει ότι και ο Φαΐκ Πασάς επίσης αποφάσισε να ιδρύσει ένα ίδρυμα (1). Δεδομένου ότι σε ορισμένα κείμενα είναι γραμμένο ως «προτίθεται» και σε άλλα «σκοπεύει», μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι ο Φαΐκ Πασάς δεν είχε ακόμη χτίσει αυτό το φιλανθρωπικό ίδρυμα, αλλά επρόκειτο να το χτίσει, όταν ο Asikpasazade έγραφε στα πεθερικά του. Δεδομένου ότι το κύριο

κείμενο του «Tevarih-i Al-i Osman» τελείωσε με την κατάκτηση της Σκόδρας, που έγινε το 1478 (H. 883), είναι πιθανό ότι ο Asikpasazade να έγραψε το έργο του σε αυτές τις ημερομηνίες (2). Το βιβλίο βέβαια συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα.

Ο Φαΐκ Πασάς (3), μια από τις σημαντικές αλλά σχετικά ελάχιστα γνωστές προσωπικότητες της περιόδου Φατίχ, απέκτησε μεγάλη επιρροή στα τελευταία χρόνια του σουλτάνου Μεχμέτ του Πορθητή και «του παρασχέθηκαν εκτεταμένες και πολυάριθμες επιχορηγήσεις την 1-10η Ραμαζάνι του 883 (26 Καΐμ - Δεκέμβριος 1478)», σύμφωνα με όσα μαθαίνουμε από το έργο του καθηγητή T. Gökbilgin, το οποίο περιέχει πλούσιο υλικό για την ερμηνεία της οθωμανικής ιστορίας (4). Έγινε γνωστό, χάρη στις καταγραφές σε βιβλίο πράξεων, ότι ο Φαΐκ Πασάς, ο οποίος προφανώς είχε

περιουσία με το όνομά του στην Αδριανούπολη και είχε και μερικά χωριά γύρω από τη Θεσσαλονίκη, εκτός από τα ανάκτορά του, αφιέρωσε και τα έσοδα από αυτά τα χωριά στο «ιμαρέτ» του στη Νάρντα (5).

Το αντίγραφο του ιδρυτικού καταστατικού του Φαΐκ Πασά, που συντάχθηκε το 1493 (Υ. 898) και στο οποίο προστέθηκε μια προσθήκη το 1502 (Υ. 907), υπάρχει στο κτηματολογικό βιβλίο με αριθμό 623 στα Αρχεία της Γενικής Διεύθυνσης Ιδρυμάτων και εκεί αναφέρεται ότι τα θεμέλια συνδέονταν με το «ιμαρέτ» στη Νάρντα. Είναι βέβαιο ότι αυτή η λέξη, «ιμαρέτ», πρέπει να γίνει κατανοητή με την ευρεία της έννοια, γιατί αυτή η ιδρυτική πράξη υποδηλώνει ότι ο Φαΐκ Πασάς, εκτός από τζαμί και γραφείο δασκάλου στο Κάστρο της Κεφαλονιάς, είχε φιλανθρωπικά έργα όπως τζαμί, μεντρεσέ και εκπαιδευτήριο στην Άρτα, αναφέρεται δε επίσης ότι στο ιμαρέτ αυτό αφιερώθηκαν επίσης ένα λουτρό, 14 καταστήματα και ένας μύλος (6).

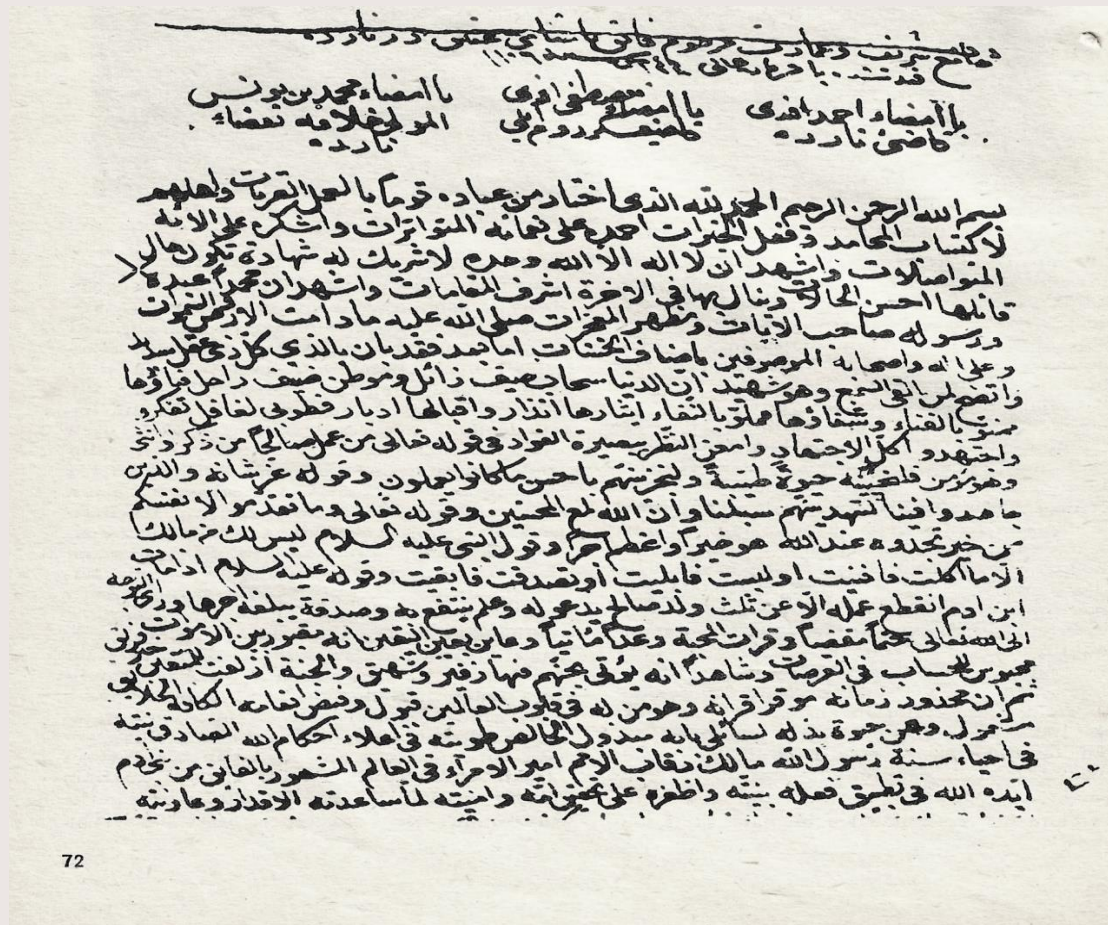
Αν και δεν γνωρίζουμε τη φύση της σχέσης του με τη Άρτα, είναι βέβαιο ότι ο Φαΐκ Πασάς έδωσε σε αυτό το μέρος ιδιαίτερη σημασία. Θα ήταν μάλλον σκόπιμο να αναζητήσουμε την αιτία για αυτό στο γεγονός ότι ο Φαΐκ Πασάς καταγόταν από την Άρτα. Το νησί της Κεφαλονιάς, που βρίσκεται στη δυτική ακτή της Ελλάδας, περιήλθε στην τουρκική κατοχή για σύντομο χρονικό διάστημα μεταξύ 1479 και 1500, και σύντομα πέρασε στην κυριαρχία των Ενετών. Έτσι, μπορεί εύλογα να υποθεθεί ότι οι αγαθοεργίες του Φαΐκ Πασά εδώ δεν ήταν πολύ μακροχρόνιες.

Η Άρτα, που ονομαζόταν Νάρντα κατά την Τουρκοκρατία, είναι σήμερα μια μικρή πόλη εντός των συνόρων της Ελλάδας, στα βόρεια του ομώνυμου κόλπου. Η Άρτα, που πιθανότατα ιδρύθηκε στη θέση της αρχαίας Αμβρακίας και η ονομασία της προέρχεται από τον Άραχθο, άρχισε να αποκτά σημασία ως πρωτεύουσα του Ηπειρωτικού Δεσποτάτου, ιδιαίτερα από τον 13ο αιώνα και μετά, περιήλθε δε στην οθωμανοτουρκική κυριαρχία τον 15ο αιώνα.

Ο Κυριάκος από την Αγκόνα, που επισκέφτηκε την Άρτα το 1436, η οποία επί βυζαντινής κυριαρχίας είχε διακοσμηθεί με ένα πολύτιμο από κάθε άποψη τέχνης κτίσμα, όπως η Παρηγορίτισσα, αναφέρει ότι εδώ υπήρχαν πολύ όμορφα κτίρια (7). Η Νάρντα, η οποία παρέμεινε εντός των ορίων των εδαφών που παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα με το 24ο άρθρο της Συνθήκης του Βερολίνου που υπογράφηκε το 1878 μετά τον Τουρκορωσικό πόλεμο, παραχωρήθηκε στην Ελλάδα μαζί με τις δύο σημαντικές πόλεις της Θεσσαλίας, τον Βόλο και τη Λάρισα, μετά από μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις. Η ασφάλεια των χώρων λατρείας και της περιουσίας του εκεί ισλαμικού λαού αφέθηκε στους Έλληνες με εγγύηση και η Νάρντα εκκενώθηκε επισήμως και παραδόθηκε στην ελληνική κυβέρνηση στις 6 Ιουλίου 1881 (8).

Μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα υπήρξε στη Νάρντα, η οποία παρέμεινε υπό την Τουρκοκρατία για τετρακόσια χρόνια και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική οργάνωση της Ρωμυλίας ως κέντρο του καζά της Νάρντα, της επαρχίας των Ιωαννίνων. Εκτός από το φιλανθρωπικό ίδρυμα του Φαΐκ Πασά, το οποίο αποτελείται από ένα κοινωνικό συγκρότημα μικρής κλίμακας, χτίστηκαν εδώ μια σειρά από μεγάλα και μικρά τζαμιά, οικήματα, διάφορα, μη θρησκευτικού χαρακτήρα, κτίρια και μια όμορφη γέφυρα μήκους 142 μέτρων, που χρονολογείται από την παλαιότερη εποχή, και ξαναχτίστηκε από τον Φαΐκ Πασά, είναι δε ένα έργο που κυριάρχησε στην βαλκανική λαογραφία και απέκτησε ιδιαίτερο νόημα μεταξύ των λαών. Ο Evliya

Çelebi αναφέρει τη γέφυρα αυτή, αν και δεν δίνει πολύ χρήσιμες πληροφορίες για τα τζαμιά που είδε στην Άρτα τον 17ο αιώνα (9).

Απόσπασμα του ιδρυτικού καταστατικού του Φαϊκ Πασά, που συντάχθηκε το 1493 (Y. 898) και στο οποίο προστέθηκε προσθήκη το 1502 (Y. 907), υπάρχει στο κτηματολογικό βιβλίο με αριθμό 623 στα Αρχεία της Γενικής Διεύθυνσης Ιδρυμάτων, από το άρθρο του Semavi Eyice.

Την εποχή του Εβλιγιά Τσελεμπί, εκτός από ένα κάστρο, υπήρχαν στην Άρτα έξι τζαμιά, δύο από τα οποία βρίσκονταν μέσα στο κάστρο. Η εκκλησία του τζαμιού του σουλτάνου Βαγιαζίτ, καλυμμένου με κεραμίδια, ήταν γεμάτη κόσμος, ενώ υπήρχε επίσης ένα τζαμί της στοάς των δερβίσηδων και ένα άλλο τζαμί, του οποίου το όνομα δεν αποκαλύφθηκε αλλά ήταν «...αρχαίο». Ο Εβλιγιά Τσελεμπί, ο οποίος επίσης αναφέρει τα τζαμιά Μπάμπα και Ντιζντάρ κοντά στο παλάτι του Γιουσούφ Μπέη, αναφέρει επίσης ότι υπήρχαν τρία μεντρεσέ, πέντε δημοτικά σχολεία, τρία χάνια, ένα πανδοχείο και ένας πύργος ρολογιού. Ωστόσο, το τζαμί που δώρισε ο Φαϊκ Πασάς δεν βρισκόταν στη Νάρντα, αλλά έξω από την πόλη, σε ένα μουσουλμανικό χωριό σαράντα σπιτιών που ονομαζόταν «Κάριε-Ι Ιμαρέτ». Αυτό το τζαμί, το οποίο βρίσκονταν στη μέση ενός αμπελώνα και ενός χώρου αναψυχής με κήπο, είχε επιπλέον κτίρια όπως μαγειρείο, πανδοχείο και μεντρεσέ. Η υπέροχη γέφυρα συνέδεε αυτό το μέρος με την πόλη.

Από κάποια δημοσιεύματα μάθαμε ότι αυτό το έργο, που είναι σχεδόν αδύνατο να πάρεις μια καλή εικόνα, ειδικά το καλοκαίρι, καθώς περιβάλλεται από πυκνά και μεγάλα δέντρα, έχει επιβιώσει μέχρι σήμερα.

Prof. Dr. Semavi EYICE

Yunanistan'da unutulmuş eski bir Türk eseri

Tarihî belgeler ve kaynakların verdikleri nice bilgileri sanat tarihinin yardımı ile kontrol etmek ve birçok hallerde bunları müsbet bir hâle getirmek mümkündür. Bir sanat tarihçisi, bir arşivci veya tarihçiden veya aksine bir arşivci veya tarihçi bir sanat tarihi uzmanından faydalandığı takdirde bir takım kayıtları, yazıları değerlendirmek ve yahüt bir takım «dilsiz» eski eserleri dilendirmek, yâni tarih içindeki yerlerine yerleştirmek mümkün olacaktır. İşte bu küçük araştırmamız böyle bir örnek hakkındadır. Bu vesile ile, Türk devrine ait hatıraları tamamen unutulmuş ve kaybolmuş olan Yunanistan'daki değerli bir Türk anıtını da tanıtmak gayesini güdüyoruz.

Onbeşinci yüzyılın tanınmış Türk vakıf kanüvislerinden Aşıkpaşazade «*Tevarih-i Al-i Osman*» in bir yerinde, çağının vezirlerinin adlarını ve bıraktıkları hayır eserlerinin listesini verirken, Faik Paşa'nın da bir vakıf yapmak kararında olduğunu ifade etmektedir (1). Bazı metinlerde «niyet etti» bazılarında ise «niyyetdedür» şeklinde yazıldığına göre, Aşıkpaşazade'nin vekayinâmesini kaleme aldığı sırada Faik Paşa'nın bu hayratını henüz inşâ ettirmediği fakat ettirmek kararında olduğu neticesi ortaya çıkmaktadır. «*Tevarih-i Al-i Osman*» in esas metni, 1478 (H. 883) de vuku bulan İskodra fethi ile sona erdiğine göre, Aşıkpaşazade'nin eserini bu tarihlerde yazdığına ihtimal verilmektedir (2). Kitap 16. yüzyıl başlarına kadar devam ettirilmiştir.

Fatih devrinin önemli, fakat o nisbette de az tanınan simalarından olan Faik Paşa'nın (3), bu padişahın son yıllarında hayli nüfuz kazandığını ve «kendisine 1-10 ramazan 883 de (26 Kasım - 4 Aralık 1478) geniş ve müteaddit haslar verildiğini» Prof. T. Gökbilgin'in içinde Osmanlılar tevriine dair zengin malzeme bulunan eserinden öğreniyoruz (4). Edirne'de kendi adını taşıyan oda-

Narda'da
FEYRELLAH CAMII'nin
1917 yılındaki
halini gösteren resim

67

Η πρώτη σελίδα από το άρθρο του Semavi Eyice όπου υπάρχει και το σκίτσο του τζαμιού του «Φεϋζουλλάχ» (Feyzullah) του 1917. Η ονομασία του τζαμιού στην λεζάντα είναι γραμμένη λάθος. Πρόκειται για σκίτσο του καθηγητή Αναστάσιου Ορλάνδου του 19, όπου φαίνεται καταστραμμένο τμήμα του πλίνθινου μιναρέ, πιθανόν κατά τον πόλεμο του 1897.

Μια πολύ σκοτεινή φωτογραφία και ένα σχέδιο του τζαμιού του Φαΐκ Πασά εμφανίστηκαν κάποια στιγμή σε ελληνικό έντυπο. Εκτός από το σχέδιο σε ένα από τα κεφάλαια της σειράς με τίτλο "Αρχείο Βυζαντινών Μνημείων στην Ελλάδα" που διοργάνωσε και εξέδωσε ο Α. Κ. Ορλάνδος, ένας από τους Καθηγητές του Πολυτεχνείου, κατορθώσαμε να πάρουμε μια ιδέα για την αρχιτεκτονική του τζαμιού του Φαΐκ Πασά καθώς επίσης και με τη βοήθεια τριών ακόμη πρωτότυπων φωτογραφιών, που ελήφθησαν από ιδιώτη μεταξύ 1953-1954, κι αυτό μόνο σε κάποιο βαθμό (11). Δεν γνωρίζουμε αν έχει διατηρηθεί τίποτα από το πανδοχείο, τον μεντρεσέ και το μαγειρείο γύρω από το τζαμί του Φαΐκ Πασά, ή ακόμη και αν το ίδιο το τζαμί στέκεται όρθιο. Εκμεταλλευόμενοι τη δημοσίευση του Ορλάνδου, παρουσιάσαμε σε κάποια ευκαιρία το αρχαίο αυτό έργο (12). Αργότερα, στάθηκε δυνατό να βρεθεί μια πολύ καλή φωτογραφία αυτού του τζαμιού, που τραβήχτηκε πριν καταρρεύσουν κάποια σημεία του, σε ένα βιβλίο γεμάτο όμορφες εικόνες, που έμοιαζε με λεύκωμα για την Ελλάδα (13). Μπορούμε να επισημάνουμε εδώ ότι μια εικόνα του τζαμιού του Φαΐκ Πασά τυπώθηκε σε ένα μικρό βιβλίο για την ιστορία της βυζαντινής τέχνης, παρερμηνεύοντάς το ως εκκλησία (14). Ο Ορλάνδος, ο οποίος δήλωσε ότι μετά το 1881, πολλά κτίρια που θύμιζαν την Τουρκική περίοδο κατεδαφίστηκαν, γράφει ότι μόνο τα θεμέλια του τζαμιού του Σουλτάνου Μεχμέτ φαίνονται στο Κάστρο της Άρτας και το Τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ, ή τουλάχιστον ό,τι έχει απομείνει απ' αυτό. Στα ανατολικά υπήρχε επίσης το τζαμί Κιλίτς Μπέη στη θέση Μονοπλιό και στα νότια υπήρχε κι ένα άλλο τζαμί, δίπλα σε οίκημα στην είσοδο της πόλης. Αναφέρεται επίσης ένα μονότρουλο τζαμί, του Φειζουλλάχ. Αν κοιτάξετε μια απλή εικόνα αυτού του τζαμιού, που σχεδιάστηκε το 1917 και βρίσκεται στην αριστερή πλευρά του ποταμού, θα δείτε ότι ήταν μια όμορφη κατασκευή αποτελούμενη από έναν ενιαίο θόλο που κάλυπτε μια τετράγωνη βάση σε κλασικό στυλ και έναν χοντρό μιναρέ. Το Τζαμί του Φαΐκ Πασά, το οποίο ήταν ακόμα σε πολύ ερειπωμένη κατάσταση το 1953, ήταν το τελευταίο τουρκικό μνημείο που σώθηκε. Βρισκόταν στη δεξιά πλευρά του κόλπου Μαρατί, στα δυτικά της πόλης. Είναι ξεκάθαρα φανερό ότι το όνομα αυτό, Μαρατί, είναι παραποιημένο από το τουρκικό Imaret.

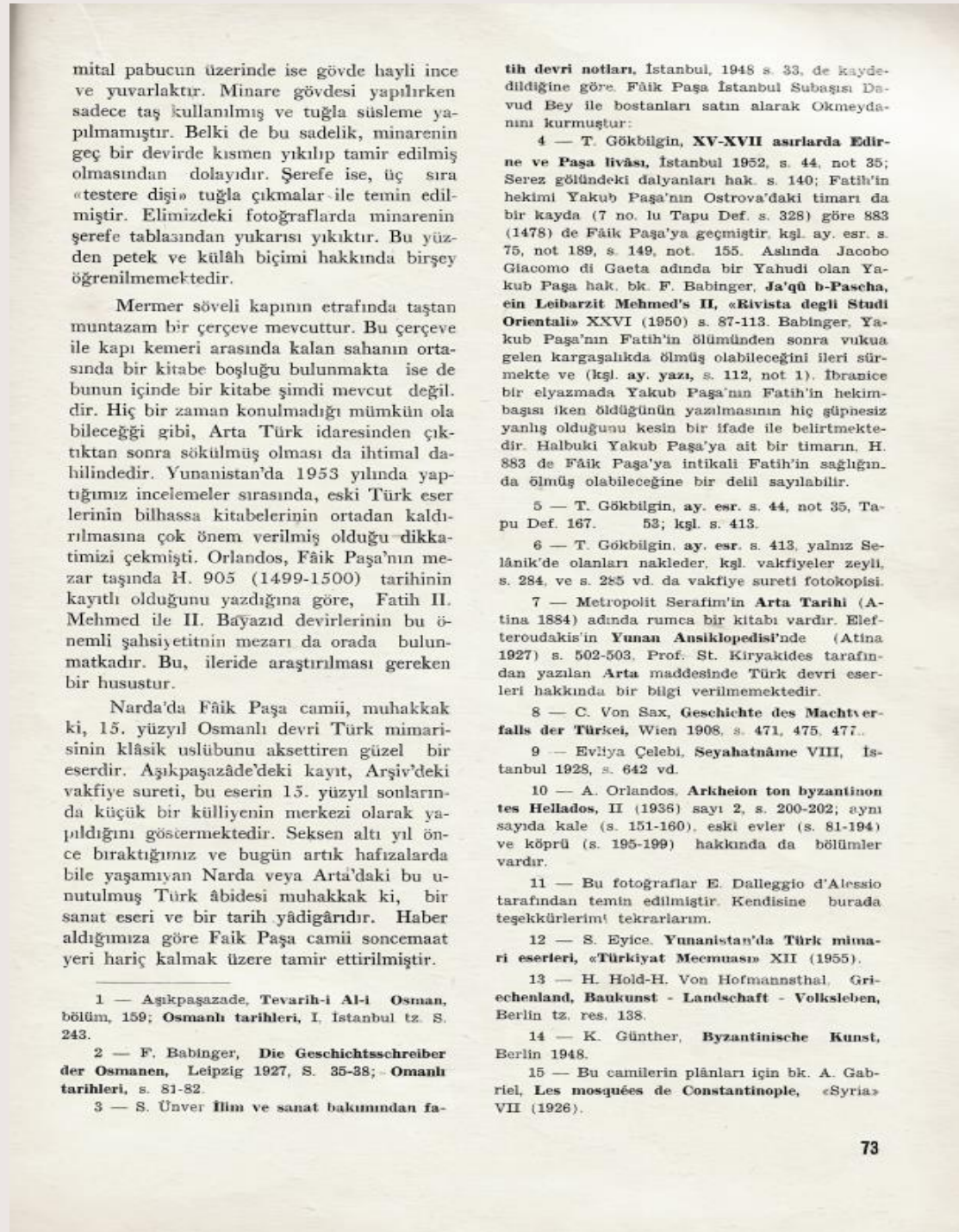
Το Τζαμί του Φαΐκ Πασά είναι ένα από τα απλούστερα τζαμιά με τρούλο στην τουρκική θρησκευτική αρχιτεκτονική της οθωμανικής περιόδου. Με άλλα λόγια, το κτίριο, που χτίστηκε σε τετράγωνη βάση, καλύπτεται από έναν ημισφαιρικά διαμορφωμένο τρούλο. Σύμφωνα με τις μετρήσεις που πήρε ο Α. Ορλάνδος, κάθε εξωτερική πλευρά είναι 11,70 x 11,50 μ.. Το εσωτερικό πλάτος αυτού του τετράγωνου κτιρίου, είναι 9,55 μέτρα. Σε αυτόν τον κυβικό όγκο, από τον οποίο προεξέχει μόνο η πορεία του μιναρέ, είναι προσκολλημένος ο νάρθηκας, μπροστά από τη μεταλλική πρόσοψη. Αυτός ο τελευταίος χώρος συνάθροισης χωριζόταν σε τρία μέρη με αψίδες που στηρίζονταν σε τέσσερις μαρμαρίνες κολόνες και κάθε ένα από αυτά τα μέρη καλυπτόταν με έναν μικρό τρούλο. Ωστόσο, αργότερα φαίνεται ότι χρειάστηκε να γίνει λίγο πιο προστατευμένος αυτός ο τόπος λατρείας, οπότε όλο αυτό το μέρος καλύφθηκε με ένα φαρδύ και καλυμμένο με κεραμίδια στέγαστρο, του οποίου τα πόδια αποτελούνταν από λεπτούς ξύλινους στύλους. Η κάλυψη του νάρθηκα με ένα μεγάλο στέγαστρο ήταν από καιρό γνωστή πρακτική στην οθωμανική-τουρκική αρχιτεκτονική, και ίσως τα δύο πιο επιτυχημένα παραδείγματα αυτού μπορούν να βρεθούν στο τζαμί Kilic Ali Pasha στο Tophane στην Κωνσταντινούπολη και στο τέμενος Mihrimah (Iskele) στο Uskudar. Εκτός από αυτά, υπάρχουν και σε πρόσθετες αίθουσες προσευχής όπως αυτή στο

τέμενος Piyale Paşa στο Kasımpaşa και στο τέμενος Eski Valide στο Uskudar (15). Ωστόσο, είναι ξεκάθαρο ότι το ξύλινο στέγαστρο του τζαμιού του Φαΐκ Πασά δεν έχει παρά μια μακρινή αναλογία με τα παραδείγματα που αναφέραμε και ότι κατά καιρούς έχει αλλάξει και δεν δίνει την εντύπωση ότι είναι παλαιότερο από τον 19ο αιώνα ως προς την περίοδο κατασκευής του. Αυτό το πρόσθετο τμήμα, που φαίνεται άθικτο στη φωτογραφία που δημοσίευσε ο Ορλάνδος, δεν υπάρχει πλέον σήμερα, ενώ έχουν καταστραφεί ολοσχερώς και οι καμάρες και οι θόλοι του πέτρινου νάρθηκα, που ανήκουν στην κύρια δομή του κτηρίου. Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο του τζαμιού του Φαΐκ Πασά είναι ο τρούλος του. Πάνω από τον κυβικό όγκο του κτιρίου υπάρχει ένα οκτάγωνο τύμπανο με άνοιγμα παραθύρου σε κάθε μία από τις τέσσερις πλευρές του και πάνω από αυτό υπάρχει ένα δεύτερο στενότερο και χαμηλότερο τύμπανο με οκτώ γωνίες. Μια πιθανότητα που έρχεται αμέσως στο μυαλό εδώ είναι ότι αυτό το επάνω στεφάνι είναι εμφανές και σχηματίζει μόνο ένα κάλυμμα που ενισχύει το εξωτερικό κάτω μέρος του θόλου. Αναρωτιέμαι αν το πάνω αυτό στεφάνι έχει τόσο καθαρά εμφανή λειτουργία; Ή μήπως αυτό το στεφάνι είναι εμφανές κι από μέσα και ο θόλος βασίζεται σε αυτό; Αν δεν δούμε το πρωτότυπο του τζαμιού ή δεν λάβουμε μια φωτογραφία που να δείχνει το εσωτερικό του, μάλλον δεν θα ήταν σωστό να δώσουμε μια οριστική απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα. Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι αυτό το επάλληλο σύστημα διπλού στεφανιού, που φαίνεται στην εξωτερική πλευρά του τρούλου του τζαμιού του Φαΐκ Πασά στην Άρτα, αποτελεί μια μοναδική παραλλαγή στα μονόροφα τζαμιά της τουρκικής τέχνης.

Η τοιχοποιία του τζαμιού του Φαΐκ Πασά είναι σύμφωνη με την τεχνική που επικρατούσε τον 15ο αιώνα. Τα πλαϊνά είναι κατασκευασμένα από πέτρες και τούβλα και οι τοίχοι από κανονικές σειρές από πελεκητές πέτρες και τούβλα. Κάθε σειρά από πέτρες ακολουθείται από μια λωρίδα από δύο ή σπάνια τρία τούβλα, και υπάρχουν επίσης ένα ή δύο τούβλα τοποθετημένα κάθετα ανάμεσα σε κάθε δύο πέτρες. Έτσι, κάθε πέτρα πλαισιώνεται με τούβλα. Αυτή η τοιχοποιία δίνει μια ελκυστική και πολύχρωμη μορφή στο εξωτερικό του τζαμιού Φαΐκ Πασά. Η ίδια τεχνική συνεχίζεται και στο διπλό στεφάνι. Οι άνω άκρες των τοίχων και των τυμπάνων σκιαγραφούνται και διακοσμούνται με πολλές σειρές από οδοντωτά τούβλα. Το κάλυμμα της κατασκευής είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένο από πλακάκια. Η πορεία του μιναρέ, που σχηματίζει τετράγωνη προεξοχή από τη δεξιά πλευρά, υψώνεται ασυνήθιστα ψηλά και φτάνει στην άκρη του κάτω τυμπάνου. Αυτή η πορεία, όπως και οι τοίχοι του κτιρίου, κατασκευάστηκε από πέτρες και τούβλα για να αποκτήσει μια πολύχρωμη και γεωμετρική διακόσμηση. Στο κομμάτι μετά το σχήμα πυραμίδας, το σώμα είναι αρκετά λεπτό και στρογγυλό. Κατά την κατασκευή του σώματος του μιναρέ χρησιμοποιήθηκε μόνο πέτρα και δεν έγινε διακόσμηση από τούβλα. Ίσως αυτή η απλότητα να οφείλεται στο γεγονός ότι ο μιναρές καταστράφηκε μερικώς και επισκευάστηκε σε μεταγενέστερη περίοδο. Όσο για το κάτω μέρος του μπαλκονιού του μιναρέ, αποτελείται από τρεις σειρές οδοντωτών τούβλων που προεξέχουν. Στις φωτογραφίες που έχουμε ο μιναρές πάνω από το μπαλκόνι έχει καταστραφεί. Γι' αυτό δεν μπορούμε να μάθουμε τίποτα για την κορυφή του μιναρέ.

Γύρω από την πόρτα υπάρχει ένα προσεγμένο πέτρινο πλαίσιο με μαρμάρινη διακόσμηση. Αν και υπάρχει επιγραφικός χώρος στο μέσο της περιοχής μεταξύ αυτού του πλαισίου και του τόξου της πόρτας, δεν υπάρχει τώρα καμία επιγραφή σε αυτόν.

Ενώ είναι πιθανό να μην τοποθετήθηκε ποτέ, είναι επίσης πιθανό να καταστράφηκε μετά την απελευθέρωση της Άρτας από την Τουρκοκρατία. Κατά τις έρευνες που κάναμε στην Ελλάδα το 1953, είχε υποπέσει στην αντίληψή μας ότι δόθηκε μεγάλη σημασία στην εξάλειψη αρχαίων τουρκικών αντικειμένων, ιδιαίτερα των επιγραφών τους. Ο Ορλάνδος ανέφερε ότι η επιτύμβια στήλη του Φαΐκ Πασά έχει γραμμένη την ημερομηνία «H. 905 (1499-1500)», ότι ο τάφος αυτής της σημαντικής μορφής της βασιλείας του σουλτάνου Μεχμέτ Β' και του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β', βρίσκεται εκεί. Αυτό είναι ένα θέμα που πρέπει να διερευνηθεί στο μέλλον.

mital pabucun üzerinde ise gövde hayli ince ve yuvarlaktır. Minare gövdesi yapılırken sadece taş kullanılmış ve tuğla süsleme yapılmamıştır. Belki de bu sadelik, minarenin geç bir devirde kısmen yıkılıp tamir edilmiş olmasından dolayıdır. Şerefe ise, üç sıra «testere dişi» tuğla çıkımlar ile temin edilmiştir. Elimizdeki fotoğraflarda minarenin şerefe tablasından yukarıya yıkıktır. Bu yüzden petek ve külâh biçimi hakkında birşey öğrenilmemektedir.

Mermer söveli kapının etrafında taştan muntazam bir çerçeve mevcuttur. Bu çerçeve ile kapı kemeri arasında kalan sahanın ortasında bir kitabe boşluğu bulunmakta ise de bunun içinde bir kitabe şimdi mevcut değildir. Hiç bir zaman konulmadığı mümkün olabileceği gibi, Arta Türk idaresinden çıktıktan sonra söktülmüş olması da ihtimal dahilindedir. Yunanistan'da 1953 yılında yaptığımız incelemeler sırasında, eski Türk eserlerinin bilhassa kitabelerinin ortadan kaldırılmasına çok önem verilmiş olduğu dikkatimizi çekmişti. Orlandos, Fâik Paşa'nın mezar taşında H. 905 (1499-1500) tarihinin kayıtlı olduğunu yazdığına göre, Fatih II. Mehmed ile II. Bayazid devirlerinin bu önemli şahsiyetinin mezarı da orada bulunmatkadır. Bu, ileride araştırılması gereken bir husustur.

Narda'da Fâik Paşa camii, muhakkak ki, 15. yüzyıl Osmanlı devri Türk mimarisinin klâsik üslubunu aksettiren güzel bir eserdir. Aşıkpaşazâde'deki kayıt, Arşiv'deki vakfiye sureti, bu eserin 15. yüzyıl sonlarında küçük bir külliye'nin merkezi olarak yapıldığını göstermektedir. Seksen altı yıl önce bıraktığımız ve bugün artık hafızalarda bile yaşamayan Narda veya Arta'daki bu unutulmuş Türk âbidesi muhakkak ki, bir sanat eseri ve bir tarih yâdigârıdır. Haber aldığımız göre Faik Paşa camii soncemaat yeri hariç kalmak üzere tamir ettirilmiştir.

1 — Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, bölüm, 159; *Osmanlı tarihleri*, I, İstanbul t.z. S. 243.

2 — F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, Leipzig 1927, S. 35-38; *Osmanlı tarihleri*, s. 81-82.

3 — S. Ünver İlim ve sanat bakımından fa-

tihi devri notları, İstanbul, 1948 s. 33, de kaydedildiğine göre. Fâik Paşa İstanbul Subaşı Davud Bey ile bostanları satın alarak Okmeydanını kurmuştur:

4 — T. Gökbilgin, *XV-XVII asırlarda Edirne ve Paşa livâsi*, İstanbul 1952, s. 44, not 35; Serez gölündeki dalyanları hak s. 140; Fatih'in hekimi Yakub Paşa'nın Ostrova'daki timarı da bir kayda (7 no. lu Tapu Def. s. 328) göre 883 (1478) de Fâik Paşa'ya geçmiştir. kşl. ay. esr. s. 75, not 189, s. 149, not. 155. Aslında Jacobo Giacomo di Gaeta adında bir Yahudi olan Yakub Paşa hak. bk. F. Babinger, *Ja'qû b-Pascha, ein Leibarzit Mehmed's II*, «*Rivista degli Studi Orientali*» XXVI (1950) s. 87-113. Babinger, Yakub Paşa'nın Fatih'in ölümünden sonra vukua gelen kargaşalıkta ölmüş olabileceğini ileri sürmekte ve (kşl. ay. yazı, s. 112, not 1). İbrance bir elyazmada Yakub Paşa'nın Fatih'in hekimbaşısı iken öldüğünün yazılmasının hiç güpnesiz yanlış olduğunu kesin bir ifade ile belirtmektedir. Halbuki Yakub Paşa'ya ait bir timarın. H. 883 de Fâik Paşa'ya intikali Fatih'in sağlığında ölmüş olabileceğine bir delil sayılabilir.

5 — T. Gökbilgin, ay. esr. s. 44, not 35, Tapu Def. 167. 53; kşl. s. 413.

6 — T. Gökbilgin, ay. esr. s. 413, yalnız Selânik'de olanları nakleder. kşl. vakfiyeler zeyli, s. 284, ve s. 285 vd. da vakfiye sureti fotokopisi.

7 — Metropolit Serafim'in *Arta Tarihi* (Atina 1884) adında rumca bir kitabı vardır. Elefteroudakis'in *Yunan Ansiklopedisi*'nde (Atina 1927) s. 502-503. Prof. St. Kıryakides tarafından yazılan Arta maddesinde Türk devri eserleri hakkında bir bilgi verilmemektedir.

8 — C. Von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, Wien 1908, s. 471, 475, 477..

9 — Evliya Çelebi, *Seyahatnâme VIII*, İstanbul 1928, s. 642 vd.

10 — A. Orlandos, *Arkheion ton byzantinon tes Hellados*, II (1936) sayı 2, s. 200-202; aynı sayıda kale (s. 151-160), eski evler (s. 81-194) ve köprü (s. 195-199) hakkında da bölümler vardır.

11 — Bu fotoğraflar E. Dalleggio d'Alessio tarafından temin edilmiştir. Kendisine burada teşekkürlerimi tekrarlarım.

12 — S. Eyiçe, *Yunanistan'da Türk mimari eserleri*, «*Türkiyat Mecmuası*» XII (1955).

13 — H. Hold-H. Von Hofmannsthal, *Griechenland, Baukunst - Landschaft - Volksleben*, Berlin t.z. res. 138.

14 — K. Günther, *Byzantinische Kunst*, Berlin 1948.

15 — Bu camilerin plânları için bk. A. Gabriel, *Les mosquées de Constantinople*, «*Syria*» VII (1926).

Το Τζαμί του Φαΐκ Πασά στη Νάρντα είναι αναμφίβολα ένα όμορφο έργο που αντικατοπτρίζει το κλασικό στυλ της τουρκικής αρχιτεκτονικής της οθωμανικής περιόδου του 15ου αιώνα. Η καταγραφή στο Asikpasazade και το πιστοποιητικό ίδρυσης στο Αρχείο δείχνουν ότι αυτό το έργο χτίστηκε ως το κέντρο ενός μικρού φιλανθρωπικού συγκροτήματος στα τέλη του 15ου αιώνα. Αυτό το ξεχασμένο τουρκικό μνημείο στη Νάρντα ή Άρτα, που αφήσαμε πριν από ογδόντα έξι χρόνια και που σήμερα δεν υπάρχει καν στις μνήμες, είναι αναμφίβολα έργο τέχνης και κειμήλιο ιστορίας. Σύμφωνα με πληροφορίες δε που έχουμε λάβει, πρόσφατα επισκευάστηκε το τζαμί του Φαΐκ Πασά, εκτός από την αίθουσα προσευχής.

2. Φωτογραφίες του τεμένους του Φαΐκ πασά μέχρι την δεκαετία του '60

Φωτογραφία 1

Φωτογραφία 2

Φωτογραφία 3

Οι φωτογραφίες με αρ. 1, 2 και 3 είναι οι πρώτες φωτογραφίες του τεμένους του Φαϊκ Πασά, τραβηγμένες το 1915 - 16 από τον αρχιτέκτονα Αριστοτέλη Ζάχο κατά την διάρκεια της περιόδου του στην Ήπειρο. Οι φωτογραφίες δημοσιεύτηκαν στο Λεύκωμα “Μέσα από το φακό του Α. Ζάχου, 1915 - 1931”, Έκδοση Μουσείο Μπενάκη, 2007, με σχολιασμό του Καθηγητή Σταύρου Μαμαλούκου.

Φωτογραφία 1. «Άρτα, Ιμαρέτ 1916

Άποψη από τα βορειοδυτικά του ενός από τα δύο σωζόμενα ακόμη τζαμιά της Άρτας, του τζαμιού του Φαϊκ Πασά που αποτελούσε τον πυρήνα του Ιμαρέτ, του ισλαμικού πτωχοκομείου, στο χωριό Μαράτι, απέναντι από την πόλη. Στην φωτογραφία του Ζάχου, το τζαμί, κτίσμα του τέλους του 15^{ου} αι. και ένα από τα σημαντικότερα οθωμανικά μνημεία που διατηρείται στην Ελλάδα, αν και φέρει εμφανή σημάδια εγκατάλειψης, διασώζει ακόμη την αρχική θολωτή στοά του, το ρεβάκ, και την μεταγενέστερη ξύλινη στέγη που περιέβαλλε την πρώτη από τις τρεις πλευρές της»

Φωτογραφία 2. «Άρτα. Ιμαρέτ, 1915

Η θολωτή στοά (ρεβάκ) κατά μήκος της βόρειας όψης του τζαμιού του Φαϊκ Πασά»

Φωτογραφία 3. «Άρτα. Ιμαρέτ, 1915

Το τζαμί του Φαϊκ Πασά από τα βορειοανατολικά. Η ξύλινη στοά του έχει αρχίσει ήδη να καταρρέει».

Arta

Φωτογραφία 4

Η φωτογραφία αρ. 4 είναι η πρώτη από τις φωτογραφίες που χρησιμοποίησε ο Semavi Eyice για να περιγράψει το τέμενος. Πρόκειται για μια από τις φωτογραφίες που περιλαμβάνονται στο Λεύκωμα “PICTURESQUE GREECE” των Hanes Holdt/Hugo von Hofmannsthal, “Introduction by Hugo von Hofmannsthal [translated by L. Hamilton] photographs by Hanns Holdt”, 1922.

Η πρώτη έκδοση του Λευκόματος ” Picturesque Greece” των Hanns Holdt και Hugo von Hofmannsthal με 176 σελίδες, εμφανίστηκε το 1922, μια δεύτερη έκδοση εμφανίστηκε ήδη από το 1923 και η τρίτη, σημαντικά διευρυμένη έκδοση, κυκλοφόρησε το 1928. Η πόλη της Άρτας στο Λεύκωμα του 1922 εκπροσωπείται με 3 φωτογραφίες του αρχιτέκτονα Α. Ζάχου, ο οποίος (λανθασμένα κατά την άποψή μας) αναφέρεται ως M. ZACHOS, ARCHITECT IN ATHENS.

Η ίδια ακριβώς φωτογραφία, του Α. Ζάχου, περιλαμβάνεται και στην τρίτη, διευρυμένη έκδοση του Λευκόματος τους με τίτλο “GREECE, The Landscape/Architecture/Life Of The People”» from Hans Holdt / Hugo von Hofmannsthal, Published by House Ernst Wasmuth A.G. in 1928 (From the series “Orbis Terrarum” , a series of early photobooks portraying the regions of the world).

Πίνακας

Εόν δημοσιωθέντων κτιρίων και αρχαιογραφικών σημειώσεων δι'επίπεσον
ως επί αριθμό 32802/1861 ήρηνθη Παιδαγωγική Σχολική

ως επί δημοσιωθέντων κτιρίων δια επί επιπέδον δια 32802/1861
ως επί αριθμού των αρχαιογραφικών σημειώσεων δημοσιωθέντων

Όνομα επίπεδο κτιρίου	Είδος κτιρίου	Διαστάσεις	Παραπομπή	Όνομα επίπεδο κτιρίου	Είδος κτιρίου	Όνομα επίπεδο κτιρίου	Παραπομπή
Ιωάννινα	Αρχαία	Υψηλά	Επίπεδο κτιρίου	Ιωάννινα	Κτίριο τουρκικού θρόνου	Αρχαιογραφικά σημειώματα	Κτίριο τουρκικού θρόνου
Πρέβεζα	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Καστοριά	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Θεσσαλονίκη	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Κομοτινί	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Αρδανί	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Αρδανί	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Καστοριά	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Αρδανί	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Καστοριά	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Καστοριά	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Καστοριά	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				
Καστοριά	Επίπεδο κτιρίου	Υψηλά	Κτίριο τουρκικού θρόνου				

Φωτογραφία 5

Σχετικά με την μεταχείριση των οθωμανικών μνημείων μετά την απελευθέρωση...

«Η δυνατότητα προστασίας των αρχιτεκτονικών υπολειμμάτων της οθωμανικής εποχής ήταν σιωπηρή στον πρώτο ελληνικό αρχαιολογικό νόμο το 1834. Ο νόμος αυτός όριζε τις αρχαιότητες ως «αντικείμενα τέχνης [...] που χρονολογούνται στους αρχαιότερους χρόνους του Χριστιανισμού ή τον λεγόμενο Μεσαίωνα.» Ακόμη, βασιλικό διάταγμα του 1837 όριζε, για λόγους γραφικότητας, τη διατήρηση των «βυζαντινών, ενετικών και τουρκικών» υπολειμμάτων στην πόλη των Αθηνών. Στην πράξη, κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, το ενδιαφέρον για τα κειμήλια της κλασικής αρχαιότητας και – σε μικρότερο βαθμό – του Βυζαντίου, επισκίασε τα λείψανα οποιασδήποτε άλλης εποχής. Ο αρχαιολογικός νόμος του 1899 σηματοδότησε τότε μια εθνικιστική στροφή: προστάτευε μεταγενέστερα απομεινάρια μόνο του «μεσαιωνικού ελληνισμού», έως το 1830 (έτος ίδρυσης του ελληνικού κράτους). Στον απόηχο των Βαλκανικών Πολέμων, και εν μέσω των επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία, υπήρξε πολιτικό κέρδος στο κράτος που έστρεψε την προσοχή του στις πρόσφατες ιστορικές περιόδους.

Οι πρώτες εγγραφές μνημείων πρώην μουσουλμανικών περιουσιών εκδόθηκαν τον Ιούνιο του 1925, αποτελώντας έντεκα κτίρια στην Καστοριά και τα Ιωάννινα. Μέχρι το 1926, τέσσερα ακόμη κτίρια ήταν διατηρητέα σε Ιωάννινα, Πρέβεζα και Θεσσαλονίκη. Η Εθνική Τράπεζα είχε αναλάβει τη διαχείριση της ανταλλάξιμης περιουσίας από τον Μάιο του 1925 και στο μεταξύ είχαν γίνει σποραδικές συζητήσεις για την τύχη των ανταλλάξιμων εγγεγραμμένων μνημείων, αλλά δεν ελήφθη απόφαση.

Σε μια προσπάθεια που φαινόταν να περιλαμβάνει ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο συντήρησης, το 1927 η Αρχαιολογική Υπηρεσία ζήτησε από τις περιφερειακές Εφορείες να καταγράψουν τα «τουρκικά τζαμιά ή άλλες κατασκευές» στις δικαιοδοσίες τους που άξιζε να καταχωρηθούν. Οι κατάλογοι που προέκυψαν περιείχαν διαφορετικούς τύπους

κτιρίων, που βρίσκονται ως επί το πλείστον στις Νέες Χώρες: λουτρά, μεντρεσέδες, τάφους κ.α. με την πλειοψηφία να είναι πρώην τζαμιά. Ο πρώτος κατάλογος περιείχε είκοσι τρία προτεινόμενα «ιστορικά μνημεία». Ο επόμενος, το 1928, ήταν πιο φιλόδοξος και περιείχε τριάντα οκτώ δομές» (Πατεράκη, 2023).

Στην φωτογραφία αρ. 5 ο «Πίνακας των Εφορειών που ανταποκρίθηκαν και εκείνων που δεν απάντησαν στην εγκύκλιο 32802/1661 περί υπόδειξης ανταλλάξιμων αρχαιολογικών μνημείων». Πιο συγκεκριμένα ο κατάλογος περιείχε κατασκευές της οθωμανικής εποχής που θεωρούνταν άξιες καταχώρισης μνημείου που συντάχθηκε από το Υπουργείο Παιδείας το 1928. Το «Ιμαρέτ Τζαμί» της Άρτας, όπως αναφέρεται, αναγράφεται στην 2^η σελίδα.

Φωτογραφία 6

Οι φωτογραφίες αρ. 6 και 7 είναι δυο φωτογραφίες του τεμένους του Φαΐκ Πασά από το 1931. Οι φωτογραφίες είναι από το άλμπουμ του Richard William Holtermann, τοπογράφου μηχανικού που έφτασε στην Άρτα το 1930 - 31 στα πλαίσια των εργασιών για την καναλοποίηση των ποταμών στον κάμπο της Άρτας και της Πρέβεζας. Διαβάζουμε σχετικά : «Το 1931, ο Richard William Holtermann ήρθε με μια ομάδα Βρετανών τοπογράφων, διορισμένων από την εταιρεία Henry Boot, στην Άρτα. Ήταν πάντα δεινός ερασιτέχνης φωτογράφος και τράβηξε πολλές φωτογραφίες σε αυτό το ταξίδι, κι έτσι έφτιαξε ένα άλμπουμ με εκτυπώσεις και με λεζάντες από το ταξίδι του στην περιοχή». Ανάμεσα στις πολλές φωτογραφίες που τράβηξε ήταν και δυο φωτογραφίες του τεμένους του Φαΐκ Πασά. Πρόκειται για τις πρώτες φωτογραφίες που διακρίνεται ο μιναρές του τζαμιού, μέρος του οποίου, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είχε γκρεμιστεί περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Στα αριστερά της φωτογραφίας αρ. 6

διακρίνονται και κάποια άλλα κτίρια πιθανόν από το συγκρότημα του Ιμαρέτ... (Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου – doxesdespotatou.com).

Φωτογραφία 7

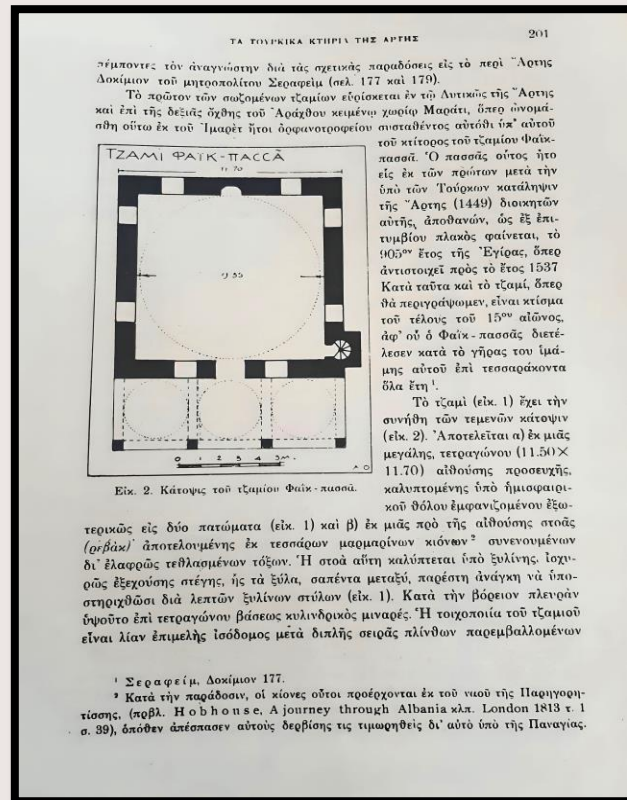
Εικ. 1. Άποψη του τζαμιού του Φαϊκ-πασσά.

ΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ Ἄρτα παραμείνασα ἐπὶ 432 ἔτη ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν κυριαρχίαν (1449-1881) ἀπέκτησε κατὰ καιροὺς πολλὰ μουσουλμανικὰ κτήρια, θρησκευτικὰ τε καὶ ἰδιωτικὰ. Ἐκ τῶν θρησκευτικῶν (τζαμιῶν, τεκέδων, ἱμαρέτ κλπ.) τὰ πλεῖστα δυστυχῶς κατεστράφησαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ἐἶναι δὲ ταῦτα α) τὸ ἐντὸς τοῦ κάστρου τζαμί τοῦ Σουλτάν Μεχμέτ, τοῦ ὁποῦ οὐ μόνον σώζονται μόνον τὰ θεμέλια, β) τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου καὶ παρὰ τὸν πύργον τοῦ Ὁρολογίου ἰψυόμενον ἄλλοτε τζαμί τοῦ Σουλτάν-Μπαγιαζίτ, γ) τὸ πρὸς ἀνατολὴς τῆς πόλεως, ἐν θέσει Μονοπλειῶ τζαμί τοῦ Κιλίτζ-μπέη, δ) τὸ πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως πλησίον τοῦ τεκέ Ἰδρυθὲν τζαμί καὶ ε) τὸ πρὸς νότον τῆς Μητροπόλεως, ἔνθα καὶ τὰ σπίτια τῶν μπέηδων¹. Ἀξέριαι δὲ διεσώθησαν τὰ ἑξῆς δύο τζαμιά, ἀτὰρ καὶ δὴ περιγράψωμεν ἐνταῦθα μόνον ἀπὸ τῆς τεχνικῆς πλευρᾶς, παρα-

¹ Πλείονας πληροφορίας περὶ τῶν τζαμιῶν τούτων δὲρα παρὰ Σεραφεῖμ, Δοκίμιον σ. 177-178.

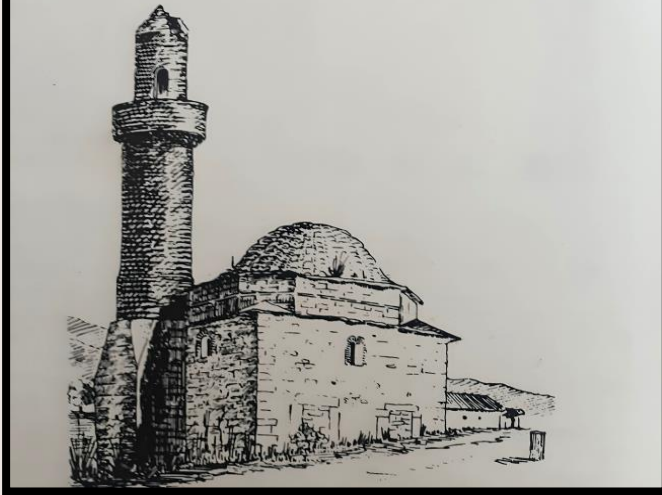
Φωτογραφία 8

Φωτογραφία 9

κατά τους όριζοντίους άρμούς των στρώσεων (είκ. 1). Ός γείσα έχρησιμοποιήθησαν διπλάι όδοντωτάι ταινίαί εκ μεγάλων, έρυθρών πλίνθων.

Τό δέ δεύτερον σωζόμενον τζαμί εύρίσκεται κατά την άριστεράν όχθην του Άράχθου, παρά την αύλακα των μύλων, ούχι μακράν του ναού της τής Άγ. Θεοδώρας, όνομάζεται δέ του Φειζούλ, από του χτίτορος αυτού. Πότε άκριβώς έκτίσθη είναι άδηλον. Γνωστόν μόνον είναι ότι έπεσκειάσθη παρά τινος μπέη Έλγιαζ. Μέχρι του 1917, δε κατ' άρχάς τό έπεσκέφθη, διέσωζεν άκόμη τόν εκ πλίνθων κυλινδρικών μιναρέν του (είκ. 3), όστις σήμερα δέν ύπάρχει πλέον. Τό τζαμί του Φειζούλ έχει την άπλουστάτην κάτοψιν τζαμίου· διότι άποτελείται εκ μιάς και μόνης τετραγώνου αίθούσης προσευχής κάλυπτομένης ύπό ημισφαιρικού θόλου.

Φωτογραφία 10

Πρόκειται για φωτογραφίες που περιλαμβάνονται σε άρθρο για τα οθωμανικά κτίρια της Άρτας του Α. Ορλάνδου, που δημοσιεύτηκε στο «Αρχεόν των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος II», έκδοση της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, το 1936.

Το 1927, το Υπουργείο Παιδείας διόρισε μια επιτροπή αποτελούμενη από τον Οθωμανολόγο Φραντς Μπάμπιγκερ, τον βυζαντινολόγο Νικόλαο Βέη και τον Αναστάσιο Ορλάνδο, διευθυντή του Γραφείου Αναστηλώσεων της Υπηρεσίας για να επιτελέσει το έργο της καταγραφής των Οθωμανικών Μνημείων της Ελλάδας. Η επιτροπή περιόδευσε στην Ελλάδα για δύο χρόνια μελετώντας ιστορικές οθωμανικές κατασκευές και καταθέτοντας προτάσεις για τη διατήρηση. Η απαλλοτρίωση ως ο μόνος τρόπος προστασίας αυτών των κτιρίων, ζητούσε ταυτόχρονα επίμονα παραχωρήσεις από την Εθνική Τράπεζα. Η Υπηρεσία επικαλέστηκε τη δική της έλλειψη κεφαλαίων. αλλά η παραχώρηση σκόνταψε στους όρους της δημόσιας σύμβασης της Εθνικής Τραπέζης.

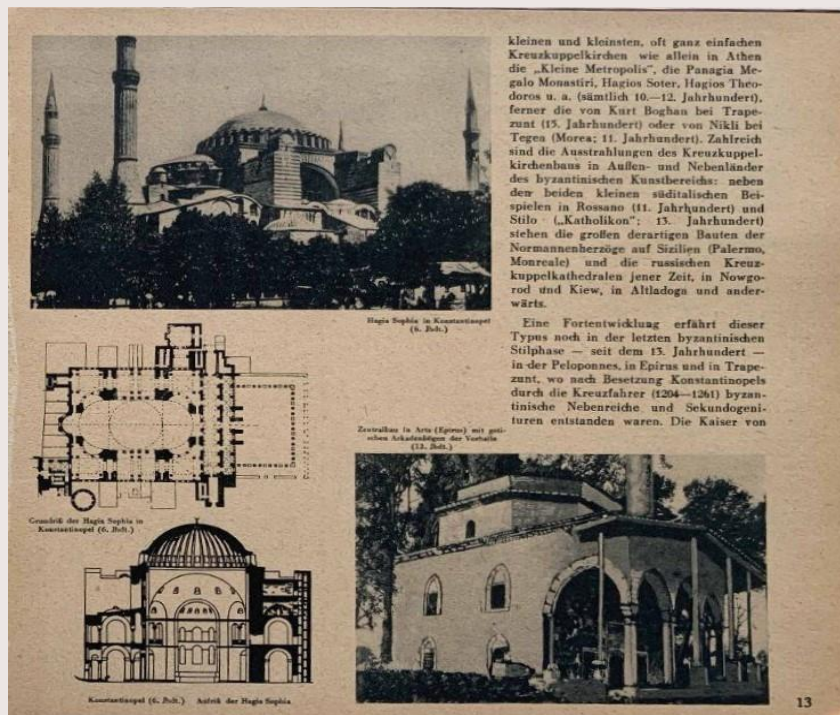
Με βάση τα στοιχεία που συνελέγησαν κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου, ο Α. Ορλάνδος μας δίνει τις παραπάνω πληροφορίες και τα σκίτσα για το τέμενος του Φαΐκ Πασά και το τζαμί Φειζουλλάχ. Και οι τρεις φωτογραφίες του άρθρου του Α. Ορλάνδου περιλαμβάνονται και στο άρθρο του Semavi Eyice.

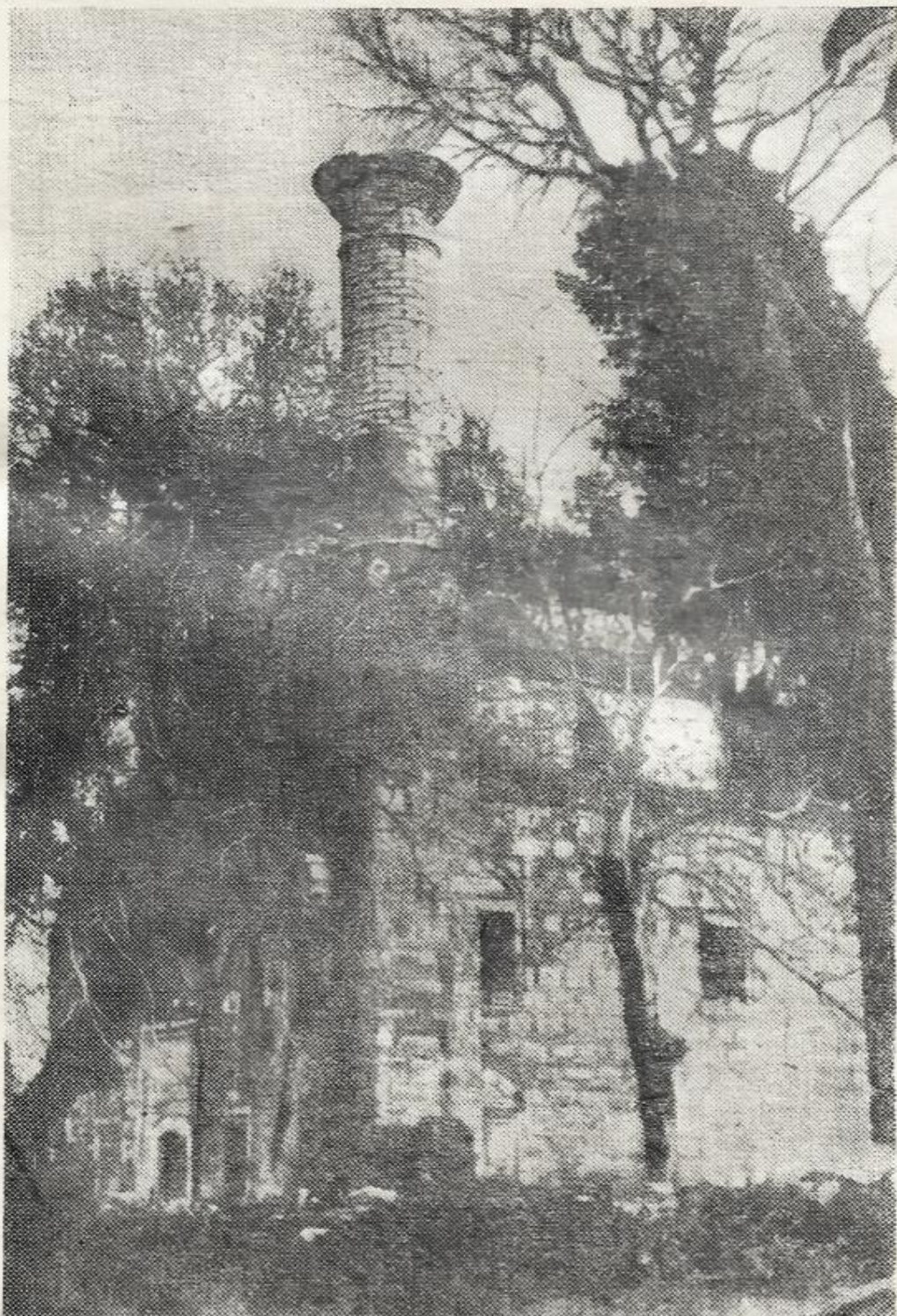
Zentralkon in Arta (Epirus) mit gotischen Arkadenbögen der Vorhalle (13. Jhd.)

Φωτογραφία 11

Πρόκειται για την δεύτερη φωτογραφία που χρησιμοποίησε ο Semavi Eyice για να περιγράψει το τέμενος του Φαΐκ Πασά. Η φωτογραφία δημοσιεύτηκε στο βιβλίο του Klaus Günther με τίτλο «Byzantinische Kunst», έκδοση Bauund Kunstverlag στο Βερολίνο το 1948..... Και ολόκληρη η σελίδα 13 του βιβλίου.

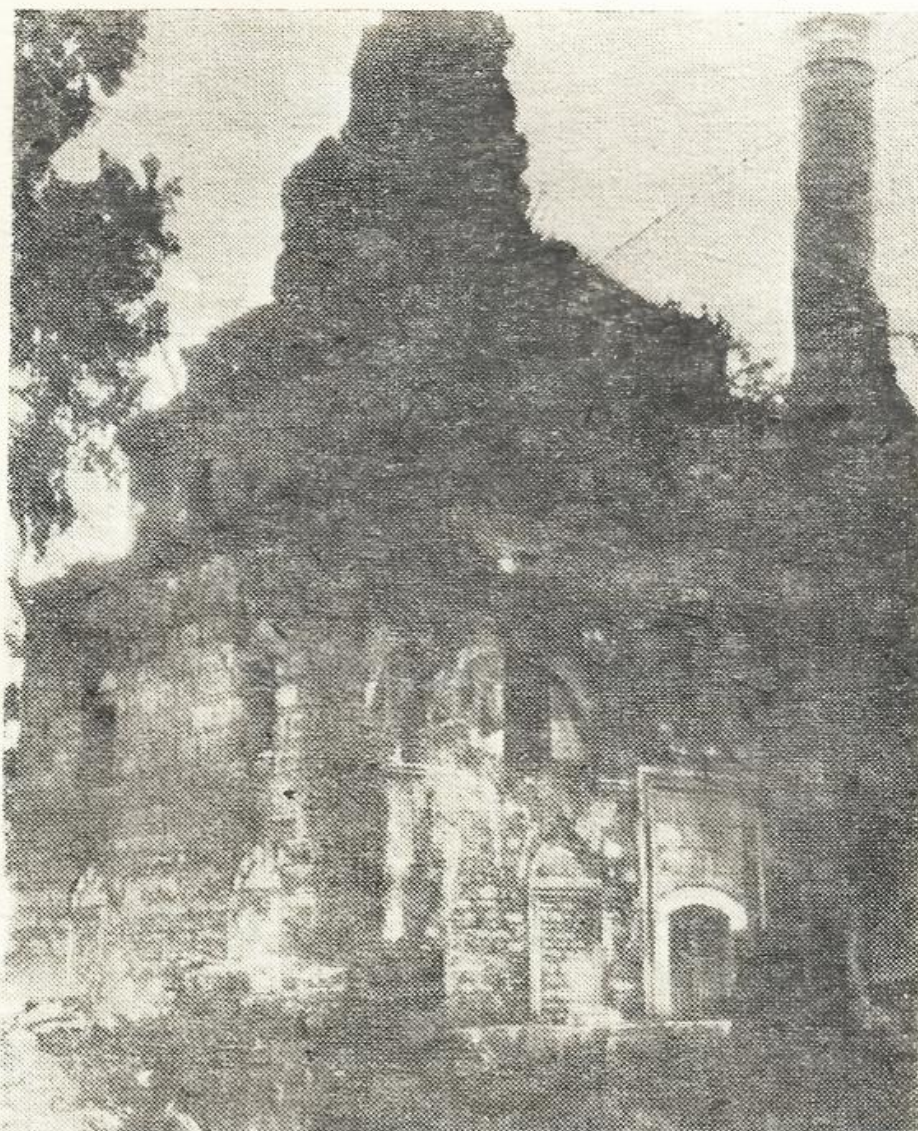

Faik Paşa Camii'nin 1954 yılındaki hali

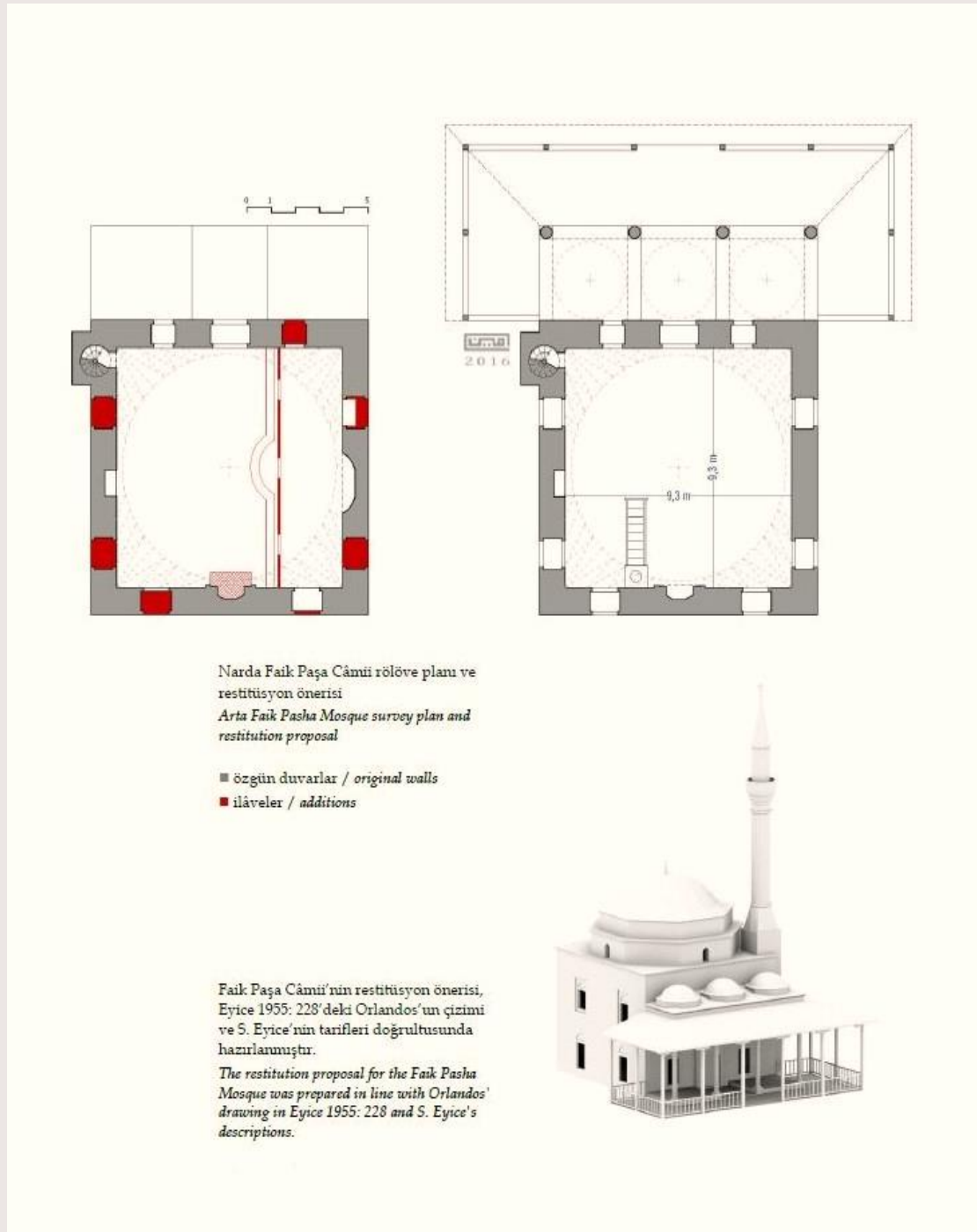
***Faik Paşa Camii'nin 1954 yılındaki halinden
bir başka görünüş***

Faik Paşa Camii'nin 1954 deki halinden bir başka görünüşü daha

Φωτογραφία 14

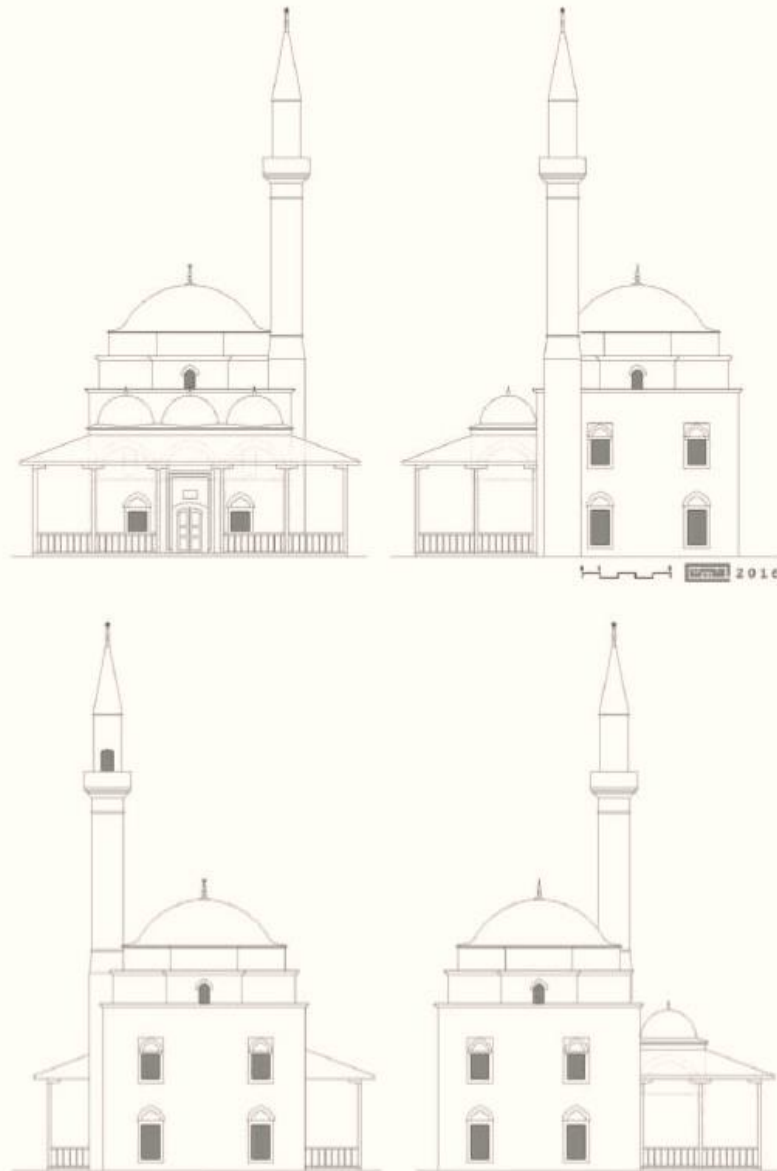
Οι φωτογραφίες με αρ. 12, 13 και 14 είναι οι τρεις ακόμη από τις φωτογραφίες που πλαισιώνουν το άρθρο και, σύμφωνα με την βιβλιογραφική αναφορά στο περιοδικό, ήταν ευγενική παραχώρηση του Eugène Dallegio d'Alessio. Ο Ευγένιος Δαλέζιος ήταν Έλληνας λόγιος. Καταγόμενος από τη Σύρο, γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Κωνσταντινούπολη στις 7 Οκτωβρίου 1888. Ήταν μέλος της Ακαδημίας de Stanislas του Νανσύ, μέλος του Γαλλικού Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών του Παρισιού καθώς και του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών στην Αθήνα. Υπήρξε επίσης μέλος του αρχαιολογικού τμήματος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου στην Κωνσταντινούπολη μέλος του Αρχαιολογικού Τμήματος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου.

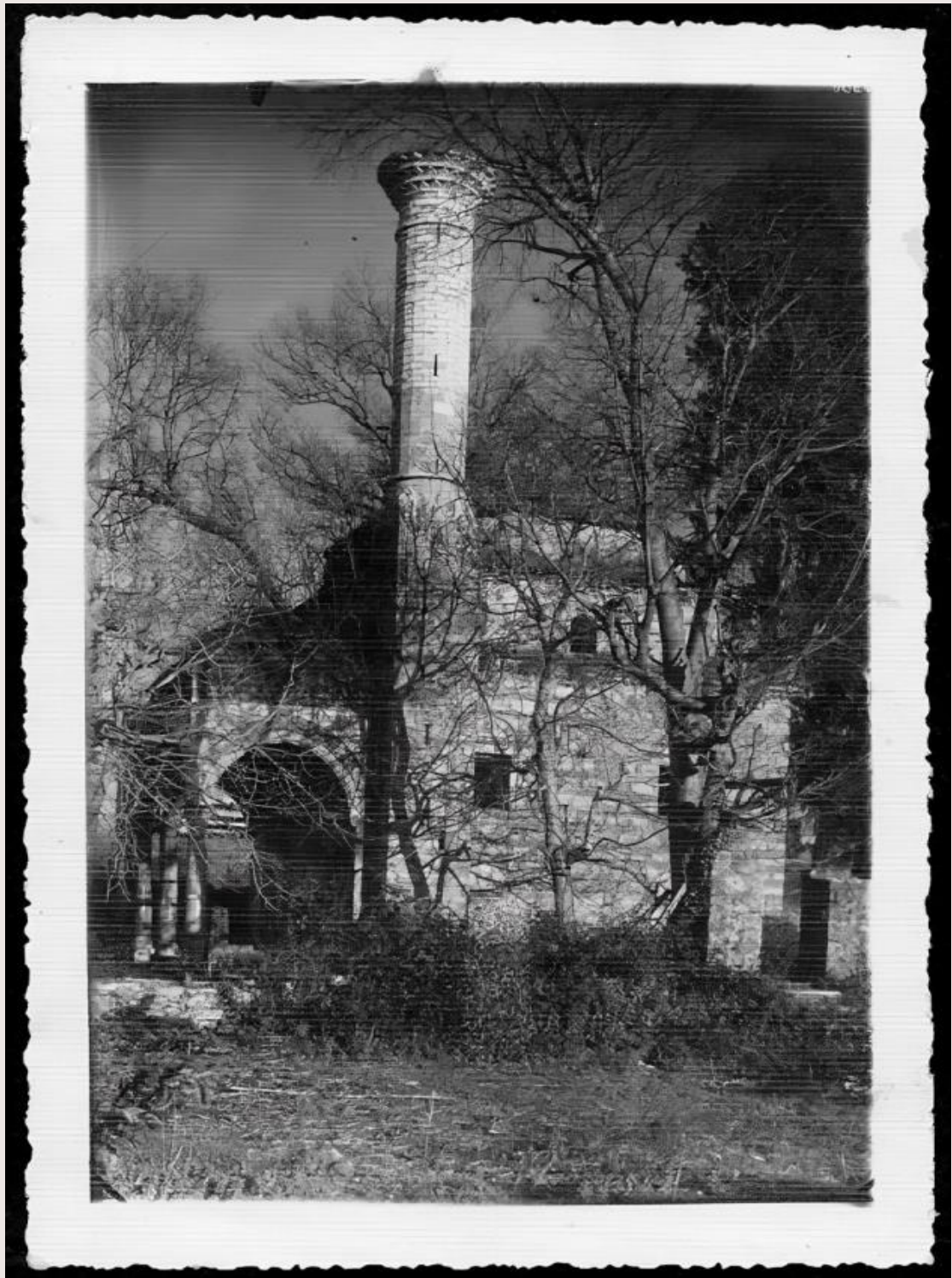
Φωτογραφία 15

Η φωτογραφία με αρ. 15, καθώς και η επόμενη με αρ. 16, προέρχονται από το βιβλίο «Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri 3. Cilt / The Turkish Monuments Converted into Churches Volume 3» του Mehmet Emin YILMAZ, / Genişletilmiş İkinci Baskı, Türkçe-İngilizce, YTB Yayınları Ankara-2023. Οι φωτογραφίες απεικονίζουν σκίτσα που δημοσιεύτηκαν σε παλαιότερο άρθρο του Semavi Eyice, με τίτλο “Yunanistan’da Türk Mimarî Eserleri”, TM, XII (1955), το οποίο δυστυχώς δεν μπορέσαμε να το εντοπίσουμε. Το άρθρο παρουσίαζε στοιχεία και σκίτσα που είχαν ήδη δημοσιευτεί από τον Α. Ορλάνδο στο άρθρο του το 1936. Παρουσιάζεται επίσης και μια πρόταση

αποκατάστασης του τζαμιού του S. Eyice που έγινε σύμφωνα με τα σκίτσα του Ορλάνδου.

Narda Faik Paşa Câmii restitüsyon önerisi
Arta Faik Pasha Mosque restitution proposal

Φωτογραφία 17

Πρόκειται για μια φωτογραφία με τίτλο «*The Faik Pasha (Imaret) Mosque in Arta in the interwar years*» και απεικονίζει το τέμενος στο μεσοπόλεμο. Η φωτογραφία αναρτήθηκε στο άρθρο της Μαριλένας Πατεράκη “*Heritage Policies and Public Memory between Continuity and Rupture: The Treatment of the Ottoman-era*

Architecture in Greece in the Aftermath of the Population Exchange, Balkans connectés VOL. 18 N° 1 | 2023.

Η κ. Πατεράκη στο άρθρο της μας δίνει και μερικά ακόμη πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με την σύγχρονη ιστορία του τεμένους του Φαΐκ Πασά, η οποία είναι σχεδόν άγνωστη, όπως για παράδειγμα για την καταστροφή μέρους του μιναρέ που έγινε το στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Γράφει χαρακτηριστικά : «Στον απόηχο της ανταλλαγής πληθυσμών, η πρώην μουσουλμανική περιουσία έγινε μήλο της έριδος μεταξύ των κρατικών φορέων, των τοπικών αρχών, της εκκλησίας, των πολιτιστικών και επαγγελματικών ενώσεων, καθώς και των ιδιωτών διεκδικητών - προσφύγων και ντόπιων. Αυτοί οι διεκδικητές έβλεπαν την Εθνική Τράπεζα ως εχθρικό παράγοντα και την Αρχαιολογική Υπηρεσία είτε σύμμαχο, είτε εμπόδιο..... Από την άλλη πλευρά, οι ενοικιαστές ή οι αγοραστές ανταλλάξιμων κτιρίων αμφισβητούσαν συχνά το δικαίωμα της Υπηρεσίας να καταχωρεί μνημεία, με το σκεπτικό ότι δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να τα υποστηρίξει για τη διατήρηση των περιουσιών τους. Το ιστορικό αρχείο της Υπηρεσίας περιέχει μια πληθώρα περιπτώσεων που εμφανίζουν την αμφιθυμία των τοπικών κοινωνιών απέναντι στους κρατικούς μηχανισμούς επιμέλειας του παρελθόντος.

Η περίπτωση του τζαμιού Φαΐκ Πασά στην Άρτα προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς οι ιδεολογικές αξιολογήσεις διασταυρώθηκαν με πραγματιστικές επιδιώξεις. Το 1925 το τζαμί μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία και η ανακάλυψη μιας χαραγμένης βυζαντινής πλάκας κατά την κατασκευή ώθησε τον τοπικό Έφορο Αρχαιοτήτων να ζητήσει την καταχώρισή του ως μνημείο. Ο επιμελητής χρησιμοποίησε το σύνθηδες επιχείρημα της αναχρονιστικής οικειοποίησης, υποστηρίζοντας ότι το τζαμί «θεωρήθηκε από τους ειδικούς ως εξαιρετικό βυζαντινό μνημείο».

Πρότεινε επίσης την επαναχρησιμοποίησή του ως μουσείο κλασικών και βυζαντινών αρχαιοτήτων. Λίγες μέρες αργότερα άλλαξε γνώμη, υποστηρίζοντας τη θρησκευτική μεταστροφή.

Στη συνέχεια, το Υπουργείο Παιδείας συμφώνησε, υπό όρους να αναθεωρήσει τα αρχιτεκτονικά σχέδια, αλλά τέτοια σχέδια δεν υποβλήθηκαν ποτέ.

Τον επόμενο χρόνο, ο Έφορος Ιωάννης Μηλιάδης καταδίκασε την πρωτοβουλία των ντόπιων «αγροτών» να γκρεμίσουν μέρος του μιναρέ, να κατασκευάσουν ένα βωμό και να τελέσουν λειτουργία στο κτίριο. Απέναντι στους μετατροπείς τάχθηκε και η Εθνική Τράπεζα, αλλά αυτοί πρότειναν να αγοράσουν το τζαμί και ο Νομάρχης Άρτας στήριζε την πρότασή τους. Ο Μηλιάδης με επείγοντα τόνο έγραψε στο Υπουργείο επανειλημμένα –και μάταια– ζητώντας να ενημερωθεί εάν το τζαμί είχε τελικά κηρυχθεί μνημείο. Ο Υπουργός τάχθηκε στο πλευρό του Νομάρχη, παραδεχόμενος ότι «η εμπιστοσύνη στο μνημείο στη χριστιανική ευλάβεια ήταν ο μόνος τρόπος για να διασωθεί».

Παρά την προσωρινή αυτή προσπάθεια διατήρησης πολιτικών ισορροπιών, η μετατροπή δεν επισημοποιήθηκε ποτέ. Το κτίριο καταχωρήθηκε ως Ιμαρέτ Τζαμί το 1938 (ΦΕΚ 18/20 Ιανουαρίου 1938), και ήταν ένα από τα επτά τζαμιά που πούλησε η Εθνική Τράπεζα στο Υπουργείο την ίδια χρονιά. Σε μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη των γεγονότων, δύο χρόνια αργότερα, ο νέος Έφορος Αρχαιοτήτων τάχθηκε επικριτικά ενάντια στις τροποποιήσεις που έγιναν για την αυτοσχέδια χρήση του κτηρίου ως εκκλησία και πρότεινε την αποκατάσταση της αρχικής του μορφής ως ισλαμικού ναού. Έτσι, υποστήριξε, το κύρος

της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν θα υποβαθμιζόταν από την «καλλιτεχνική τελειότητα» του κτιρίου, ενώ οι επισκέπτες «θα αποκτούσαν πλήρη γνώση των τζαμιών του τέλους του 15ου αιώνα, καθώς και της ιστορίας της περιοχής» (Πατεράκη, 2023)

Έπρεπε να περάσει ένας αιώνας και συγκεκριμένα το 2024, για να ξεκινήσει η αποκατάσταση το Τεμένους του Φαΐκ Πασά. Το έργο με θέμα «Ένταξη του Έργου «SUB. 1.40 Βελτίωση και Αποκατάσταση Οθωμανικού Τεμένους Ιμαρέτ Άρτας» (κωδικός ΟΠΣ ΤΑ 5200301), έχει μελετηθεί από την Περιφέρεια Ηπείρου και χρηματοδοτείται με 1,6 εκατομμύρια ευρώ από το Ταμείο Ανάκαμψης.

Το έργο που θα υλοποιηθεί αφορά τη συντήρηση και αντιμετώπιση των δομικών και των οικοδομικών προβλημάτων του κτηριακού συγκροτήματος του τεμένους προκειμένου να σταματήσουν οι φθορές και να επισκευαστούν οι ζημιές που αυτό έχει υποστεί. Οι επεμβάσεις έχουν ως στόχο την ανάδειξη της ιστορικής και αρχαιολογικής αξίας του μνημείου με την παράλληλη διάσωση της αυθεντικότητας των κτισμάτων.

Ειδικότερα προβλέπονται εργασίες που αφορούν την αποκατάσταση του εξωτερικού του Τεμένους στη μορφή που αυτό είχε κατά τη δεύτερη οθωμανική του φάση, με ανακατασκευή στην αρχική τους μορφή του ρεβάκ και της ξύλινης στοάς και αποκατάσταση των ανοιγμάτων των παραθύρων του. Παράλληλα προβλέπεται η αποκατάσταση του εσωτερικού του Τεμένους στη γενική μορφή που αυτό απέκτησε μετά τη μετατροπή του σε εκκλησία, προκειμένου να λειτουργήσει ως επισκέψιμο ιστορικό μνημείο. Στις εργασίες περιλαμβάνεται και η εξειδικευμένη συντήρηση των δομικών υλικών (λίθων και κονιαμάτων) καθώς και του διακόσμου του μνημείου.

Φωτογραφία 18

Είναι η τελευταία φωτογραφία από την περίοδο του μεσοπολέμου από ιδιωτική συλλογή (μάλλον την δεκαετία του 1940). Εδώ το τζαμί του Φαΐκ Πασά στο Μαράτι

απεικονίζεται με φόντο την πόλη της Άρτας και τον λόφο της Περάνθης. Διακρίνεται η Παρηγορήτισσα και ο Αμυντικός Στρατώνας πάνω στο λόφο, ένα μέρος του οποίου μπροστά στο Στρατώνα έχει χαμηλούς θάμνους. Σύμφωνα με πληροφορίες, τα δέντρα στο λόφο είχαν κοπεί από τους Ιταλούς το 1941, οπότε η αναδάσωση του λόφου έγινε στα τέλη της δεκαετίας του 1940 (Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου – doxesdespotatou.com).

Βιβλιογραφία

1. Eyice, S., "Yunanistan'da Unutulmuş bir Türk Eseri: Narda'da Faik Paşa Camii'", Belgelerle Turk Tarihi Dergisi Sayi: 5 Subat, 1968
2. Günther, K., «Byzantinische Kunst», έκδοση Bau- und Kunstverlag Berlin, 1948
3. Holdt, H. Holdt / Hugo von Hofmannsthal "GREECE, The Landscape/Architecture/Life Of The People", House Ernst Wasmuth A.G., 1928 (From the series "Orbis Terrarum", a series of early photobooks portraying the regions of the world).
4. Holdt H./Hugo von Hofmannsthal "PICTURESQUE GREECE", "Introduction by Hugo von Hofmannsthal [translated by L. Hamilton] photographs by Hanns Holdt", 1922.
5. "Μέσα από το φακό του Α. Ζάχου", Έκδοση Μουσείο Μπενάκη, 2007
6. Ορλάνδος, Α., «Αρχαίοι των βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος II», Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1936
7. Pateraki, m., "Heritage Policies and Public Memory between Continuity and Rupture: The Treatment of the Ottoman-era Architecture in Greece in the Aftermath of the Population Exchange», Balkans connectés VOL. 18 N° 1 | 2023.
8. Yilmaz, M. E., «Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri 3. Cilt / The Turkish Monuments Converted into Churches Volume 3», / Genişletilmiş İkinci Baskı, Türkçe-İngilizce, YTB Yayınları Ankara-2023

Ηλεκτρονικές πηγές

1. <https://doxesdespotatou.com/>
2. <http://registries.dyas-net.gr/gr/collection/3807>
3. https://greece20.gov.gr/wp-content/uploads/628.Imaret_Tzami_Artas_5200301.pdf

